Dnjeprs försvunna forsar fängslar vikingaforskare

AV RUNE EDBERG

"De kom vida till Aifur" står det på en gotländsk runsten från 900-talet. "Den fjärde forsen, den stora, som på rusiska kallas Aeifor och på slavoniska Neasit..." skrev kejsar Konstantin i Konstantinopel vid samma tid. Båda källorna syftar på ett av de beryktade vattenfallen i floden Dnjepr, mitt mellan Kiev och Svarta havet. Forsarna var ett svårt hinder för sjöfarten och längs stränderna låg rövare i försåt och fiender i bakhåll. Många vikingatidsarkeologer och språkvetare har intresserat sig för forsarna, som sedan 1932 är för evigt försvunna, dränkta under en kraftverksdamm.

FOTO: FÖRENINGEN AIFUR

Den svenska expeditionen med den vikingatida båten Aifur 1996. Den undre bilden visar dagens Aifurfors – en sluss.

Motstående sida. Karta över de vikingatida östra färdlederna med Dnjepr och forsarna, bl.a. Aifurforsen, inlagda på lilla kartan. Den ca 60 km långa forssträckan före kraftverksbyggena. Vikingatida Aifur, senare Nenasytets, var den farligaste forsen och kallades på lotsarnas slang, Ded (farfar). De fem svärden påträffades vid vadstället Kitskas.

Den 17 juli 1913 steg den svenske arkeologen Ture Arne och hans Wienfödda hustru Ida upp i ottan. En ansträngande dag på den soldallrande stäppen låg framför dem. Paret Arne var på långresa i Tsarryssland för att titta på fornlämningar och studera föremål i museisamlingar. De hade övernattat i Jekaterinoslav (dagens Zaporozje i Ukraina) dit de kommit med båt och var nu beslutna att inte missa chansen att få beskåda de berömda forsarna i Dnjepr. Ture Arnes forskning var inriktad på studiet av skandinaviskt inflytande i det äldsta ryska riket och hans doktorsavhandling, "La Suède et l'Orient" som han skulle komma att lägga fram i Uppsala 1914, är ännu i dag efter 90 år ett standardverk i sin genre.

"Denna dag företogo vi med hästar och droska en utflykt från Jekaterinoslav till Dnjepr-porogerna, särskilt Nenasytets, där jag fotograferade fallen och jättegrytan", antecknade Arne i sin dagbok. Porog är det ryska ordet för flodtröskel, d.v.s. vattenfall och Nenasytets var identisk med den forntida porogen Neasit eller Aeifor/Aifur.

Resan till forsarna var ingen sinekur: "De många milen över steppen och tillbaka tillryggalades på 12 timmar mellan kl. 6 fm och 6 em. Jekaterinoslavs utkanter ansågos riskabla på grund av många huliganer. Vägen över steppen med dess majsfält markerades ofta blott av två plogfåror mellan vilka man åkte fram över halmen", noterade Arne i dagboken.

Ture Arne publicerade sedermera fotot från forsen i sin populärvetenskapliga bok "Det stora Svitjod", som kom ut 1917.

Ture Arnes i dagboken noterade intresse för jättegrytan har sin speciella förklaring. Den går tillbaka på den lärda och spetsfundiga diskussionen om hur de ortnamn som nedtecknats av en bysantinsk kejsare på 940-talet lämpligen bör tolkas. Författaren har gått till historien som kejsar Konstantin VII, med tillnamnet Porfyrogennetus ("född i purpur", d.v.s. äktfödd arvinge till tronen). Kejsarens text omnämns oftast, trots att arbetet är skrivet på grekiska, med ett latinskt namn: *De administratio imperio*, översatt ungefär Konsten att styra kejsarriket.

Konstantin räknar i texten upp sju vattenfall, poroger. För fem av dem ger han alternativa namn, "rusiska" respektive "slavoniska". De som han kallar "rusiska" ses av lingvister som fornnordiska, "slavoniska" som östslaviska. Uppgifterna kom från resenärer för själv hade kejsaren själv nog aldrig varit på platsen.

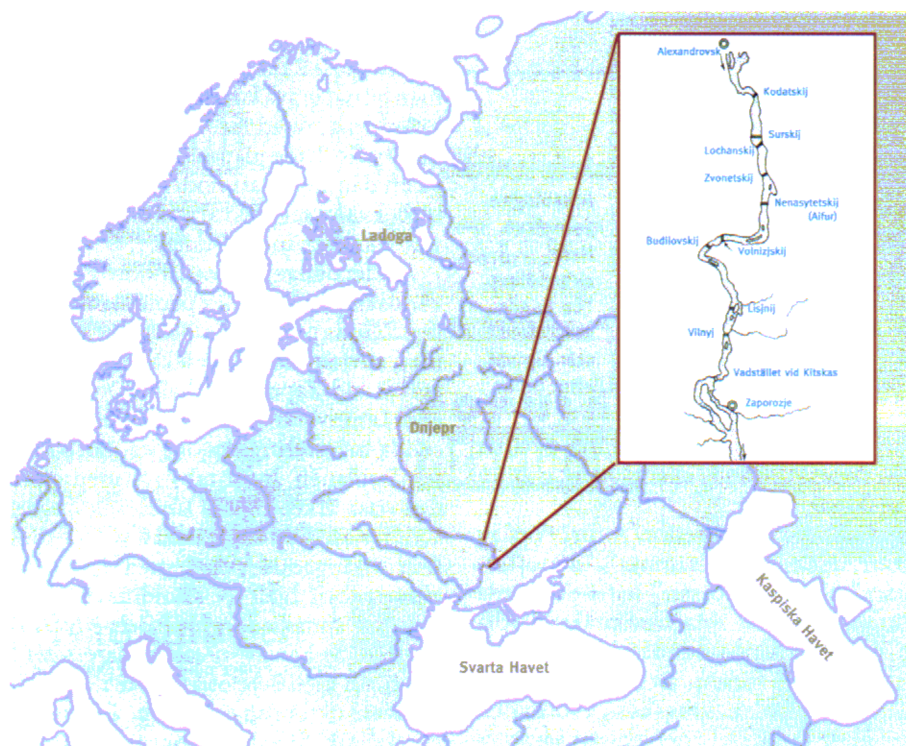
Om man börjar norrifrån så kallas enligt Konstantin den första forsen på båda språken Essoupi. Den andra forsen kallas på rusiska Oulvorsi, på slavoniska Ostrovouniprach. Den tredje på slavoniska Geldandri, inget rusiskt namn anges. Den fjärde på rusiska Aeifor och på slavoniska Neasit. Den femte på rusiska Varouforos, på slavoniska Vouliprach. Den sjätte på rusiska Leanti, på slavoniska Veroutzi. Den sjunde på rusisks Stukoun, på slavoniska Neaprezi.

Dessa ortnamn har blivit föremål för en enorm vetenskaplig litteratur. Detta beror dock inte på något massivt intresse för vikingatida sjöfart på Dnjepr utan snarare på att de både för nordister och slavister representerar mycket tidiga språkexempel.

Pilgårdsstenen

Konstantins uppgifter får en extra dimension genom inskriften på en runsten som stod vid Pilgårds i Boge på nordöstra Gotland (originalet finns numera på Gotlands Fornsal i Visby) som lyder:

"Bjärtmålad uppställde denna sten Hegbjarn och hans broder Rodvisl, Oystain och Emund som har uppställt stenar till minne av Ravn söder om Rufstain. De kom vida till Aifur. Vivil gav uppdraget".

KARTA: POPULÄR ARKEOLOGI OCH EFTER HOOPS REALLEXIKON

FOTO: SHM

T.v. Runstenen från Pilgårds i Boge till minne av Ravn, som omkom i Dnjeprforsarna och med namnet Aifur ristat.

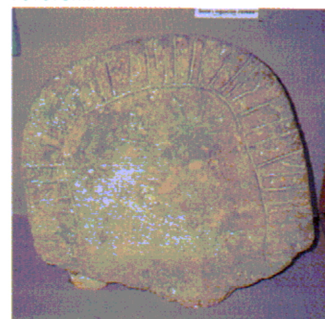

FOTO: MUSEET I ODESSA HENRYK WOLSKI

Runstenen från Berezanj, Ukraina, uppsatt av Grane efter kamraten Karl.

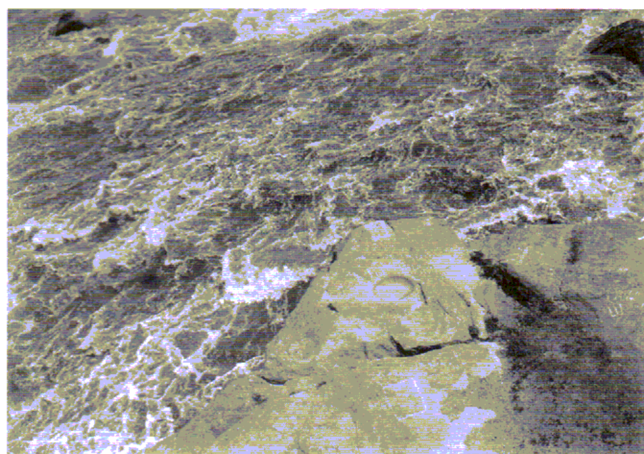

FOTO: TURE ARNES ARKIV I ATA.

Ovan klippan Rufstain med jättegrytorna, möjligen den plats som omnämns på runstenen från Pilgårds i Boge. Ovan t.h. Aifurforsen fotograferad i juli 1913 av Ture Arne. I förgrunden hustrun Ida Arne.

Detta kunde ungefär betyda att en man vid namn Ravn dog under färden längs Dnjepr. Skeppskamraterna begravde honom i ett röse och satte upp en gravvård. När de kom hem till Gotland igen ställde de på Vivils bekostnad upp en minnessten över Ravn och målade den i klara färger.

Stenen har daterats till 900-talets andra hälft. Inskriften är mycket omdiskuterad, men ordet Aifur på stenen har av ledande forskare ansetts vara identiskt med Konstantins Aeifor.

Den första språkvetenskapliga tolkningen av texten på Pilgårdsstenen publicerades 1904 och året därefter gjordes ännu ett märkvärdigt runfynd, på klippön Berezanj i Dnjeprs mynning i Svarta havet, en plats med ett för sjöfarten utpräglat strategiskt läge. Detta presenterades för skandinaviska läsare av Ture Arne i tidskriften Fornvännen 1907. Stenen har en inskrift som uttytts:

”Grane gjorde denna stenkista efter Karl, sin kamrat”.

Vad dessa herrar, Grane och Karl, haft för ärende till Berezanj är ovisst. Ett nyckelord i inskriften är ”felagi” som här översatts som kamrat (jfr engelskans fellow) vilket kan innebära reskamrat men också affärskompanjon och liknande läsningar har föreslagits. Var Grane och Karl två adrenalinstinna ynglingar, på väg att söka värvning i det nyuppsatta kejserliga gardet? Eller var de två köpmän, som forskare som ansett att skandinaver ägnat sig åt fjärrhandel på Orienten har velat se dem som?

Stenen har på stilmässiga grunder bedömts vara från 1000-talets första decennier. Vissa forskare ser den dessutom, av samma skäl, som utförd av en gotlänning. Det faktum att det är den enda runsten som hittills hittats öster om Östersjön gör den hursomhelst väldigt speciell. Den finns att beskåda på museet i Odessa.

Våldsammast av forsar

Jag går här inte in på diskussionen om ortnamnen i Konstantins bok annat än i exemplet med forsen Aifur, som tilldrog sig Ture Arnes särskilda intresse och som eggat fantasin också på många svenska vikingaentusiaster, inte minst på grund av runstensbelägget från Gotland. Så t. ex. döptes den nio meter långa båt av vikingatida typ som genomförde experimentfärder i Ryssland, Ukraina, Vityssland och Lettland 1994–2001 just till Aifur.

Aifur var, enligt Konstantin, vars utsaga stöds av pålitliga källor från senare tid, den absolut värsta och våldsammaste av Dnjeprs forsar. Den var ungefär 2,5 km lång och bestod av tolv forssträckor. Uppgifter om fallhöjden vid lågvatten varierar i sentida källor mellan 3,3 och 5,9 meter. Liksom de andra forsarna var

den full med farliga klippblock och stenbumlingar, en livsfarlig labyrint av piskande vattenkaskader och bottenlösa strömvirvlar. Det berättas att larmet från Aifur mest liknade ett vrål som dränkte människoröster och fågelsång och att det hördes 15 kilometer inåt land.

Den geologiska orsaken till forsarnas uppkomst är den breda urbergshorst som Dnjepr bryter igenom mellan städerna Dnjepropetrovsk (på tsartiden: Alexandrovsk) och Zaporozje, en sträcka på ca 60 km. Floden bildade där en djupt nedskuren fåra. På det smalaste stället var det inte längre mellan strandbrinkarna än vad hippodromen i Konstantinopel är bred, skrev Konstantin. Denna arena var, enligt vad arkeologiska undersökningar visat, ca 120 meter. Den totala fallhöjden på hela forssträckan var omkring 35 meter, uppgifterna varierar en aning.

Sju eller nio forsar

Konstantin skrev att det var sju trösklar, men sentida forskare har slagit fast att det snarare handlade om nio. Trösklarna bildade var och en i sin tur ett antal mer eller mindre svåra fall och forsar. Någon har hävdat att det totalt handlade om 91 olika forsar. I förhållande till situationen ovanför och nedanför forssträckan var strömhastigheten hög och floden grund.

I historisk tid varade vårens högvatten i genomsnitt i tio veckor. Då kunde vattenståndet vara upp till tre meter högre än annars och detta var den bästa tiden för sjöfart, även om den samtidigt ökade strömhastigheten medförde andra risker. Lots var en förutsättning för att kunna passera med någon säkerhet. Från 1600-talet och framåt fanns organiserade kosacklotsar. De bodde i en egen by, Kamenka, belägen strax norr om den första tröskeln.

Under andra tider än vid högvatten var forsarna ofarbara. Sjöfarten på floden upphörde i Alexandrovsk och Jekatrinoslav och varorna fraktades till lands däremellan och lastades på nya farkoster.

På 900-talet lade de rusiska resenärerna, enligt Konstantin, iland med sina båtar före Aifur och satte ut vaktposter mot petjenegerna, stäppens beridna nomadfolk. De höga flodbankarna var som gjorda för bakhåll, skickliga med pil och båge som de var. Berömt är slaget 972 då furst Svjatoslav (Ruriks sonson, enlig legenden) stupade här och petjenegernas khan därefter lät göra en vinskål av kraniet.

Slavar i kedjor

Enligt Konstantin tömdes båtarna, slavarna kedjades och fick gå till fots förbi forsen i sex (bysantinska) mil, ca 9 km. Gissningsvis tvingades de också bära packning och last. De tomma båtarna bars också till lands eller tågades genom forsarna.

Arkeologen Ture Arne. Hans avhandling "La Suède et l'Orient" står sig väl efter 90 år.

Vad betyder då Aeifor/Aifur? Förslag som "den alltid våldsamma", "den ej farbara" eller "ed-forsen" har i den lärda litteraturen alla sina förespråkare. Alla tolkningarna har stöd i de faktiska förhållandena vid forsen. Den var våldsam, ofarbar och man tvingades gå förbi den på landbacken (ed i betydelsen gångväg mellan sjöar). Men ingen tolkning har blivit helt accepterad.

På Pilgårdsstenen nämns, förutom Aifur, ett annat ortnamn: Rufstain. Flera försök att tolka detta ord hade gjorts redan på Ture Arnes tid. Ett förslag var "den kluvna stenen". En annan tolkning var "stenen med hålet" vilket kunde syfta på en utskjutande klippa, kallad Monastyrja, där det fanns en jättegryta, just en sådan som Arne noterade och fotograferade vid sitt besök.

"På en häll ovanför det forsande vattnet ses här flera grunda, jättegryteliknande fördjupningar. En av dessa är alldeles cirkelrund och något djupare än de andra. Vid ett besök 1913 hade jag tillfälle att fotografera hällen... Liksom nordborna i hemlandet bragte offer åt älvorna i liknande fördjupningar i stenen, är det också tänkbart, att de här offrade åt forsens gudomlighen, åt 'näcken' för att komma oskadda genom eller förbi den hotande faran" spekulerar Arne i boken "Det stora Svitjod".

Vikingatida svärd

Något spår efter minnesmärket efter Ravn hittade Arne inte. Han insåg säkert att chansen var liten men han hoppades nog. Besvikelsen skiner fram i berättelsen om besöket vid forsen i "Det stora Svitjod". Men han fick acceptera faktum. På Arnes foto från 1913 ser man för övrigt olika ristningar på klippan och klotter med krita – pikant nog står det också I love you...

Negativa besked kan inom vetenskapen vara lika viktiga som positiva och att en skandinavisk arkeolog av Arnes kaliber undersökt platsen är inte oviktigt. För mycket snart blev det för sent.

Redan på Katarina den storas tid hade man börjat gräva kanaler genom och förbi forsarna, avsedda för mindre fartyg. På 1800-talet hade planer väckts på att bygga en damm för att floden skulle kunna bli bekvämt segelbar året om. Sedan kom vattenkraften med i bilden.

Under den regim som föddes ur första världskrigets kaos blev planerna verklighet. Lenins paroll var att socialism är lika med sovjetmakt plus elektricitet. Kraftverket vid Zaporozje, kallat Dnjepoges eller Leninverket blev en av de största enskilda investeringarna under den första femårsplanen. Inför utbyggnaden gjordes vissa arkeologiska undersökningar. Vid färjestället vid Kitskas påträffades fem vikingatida svärd med frankiska klingor och hjalt av skandinavisk typ. Svärden som hade guld- och silverinläggningar har av vissa forskare satts i samband med Svjatoslavs nederlag 972. Men en ukrainisk arkeolog, Fedir Androshchuk, föreslog nyligen att svärden kan ha offrats av gotlänningar.

I september 1932 började reservoaren vid Zaporozje att fyllas. En efter en kopplades de nio USA-byggda turbinerna in och det största kraftverket i Europa kunde tas i drift. Fartyg upp till 120 meters längd kunde passera förbi den 760 meter breda och den 60 m höga spärrdammen via tre mäktiga slussar.

Dnjeprs fåra dämdes därmed upp på en sträcka av hela 140 km. Aifur med klippan Rufstain och de andra mytomspunna Dnjeprforsarna, lotsbyn Kamenka och ett stort antal fornlämningar dränktes under 38 meter vatten.

Den 7 och 8 september 1996, 83 år efter Ture Arnes besök, seglade den svenska Expedition Holmgård med båten Aifur förbi på kraftverksreservoaren. Djupt under kölen kunde besättningen ana en sjunken värld, full med forntida äventyr.

Inte heller de fem svärden finns kvar. De förintades under striderna om Dnepropetrovsk 1943.

Rune Edberg är arkeolo[g]
och forskar om båtar och sjöfar[t].
Ture Arnes dagböcker finns i Antikvarisk[-]
topografiska arkivet (ATA), Stockholm

MER ATT LÄSA

Mats G. Larsson Rusernas rike. Stockholm 199[?]

Rune Edberg (red): En vikingafärd genom Ryssland och Ukraina. Sigtuna 1998.

Rune Edberg Med Aifur till Aifur. Fornvännen 1999.

Fedir Androshschuk Har gotländska vikingar offrat vapen i Dnjepr-forsarna? Fornvännen 2002.

Försvunna forsar fängslar vikingaforskare

Uppsatsen skrevs ursprungligen med tanke på festskriften till docent Ingmar Janssons 60-årsdag 2004.

Omständigheterna medförde att den inte kunde komma med i den boken. Istället fick jag den tryckt i något förkortat skick i Populär arkeologi, nr 4/2004.

Den tillägnas härmed Ingmar Jansson från en tacksam elev.